

מבוא: היבטים פוליטיים בחייהם של הערבים אזרחי ישראל

עזיז חידר

חקר הפוליטיקה הערבית בישראל מתמקד בצביונה של מדינת ישראל וביחסה למיעוט הערבי¹ או בעמדותיהם, בהתארגנותם ובהתנהגותם הפוליטית של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל.² ואולם המחשבה הפוליטית שלהם נזנחה, ותנועות שהיו ציון דרך בהתפתחותה לא זכו לתשומת לב מספקת במחקר. הספר שלפניכם מבקש להשלים את החסר בעניין זה לפחות במידת מה. המחשבה הפוליטית הערבית בישראל התגבשה סביב שני תחומים הקשורים ביניהם בקשר הדוק: התחום האזרחי והתחום הלאומי. בתחום האזרחי עניינה בסוגיות של השתתפות פוליטית ואזרחית, שוויון זכויות ושיפור מעמדם הכללי של האזרחים הערבים במדינת ישראל. בתחום הלאומי, שעניינו בפתרון הבעיה הפלסטינית בכללותה, המחשבה הפוליטית נסבה על שאלת הזהות ושאלת החלוקה הטריטוריאלית, וניכרות בה לעתים נטיות מנוגדות, כדוגמת נטייה לזהות הפלסטינית או לזהות הישראלית האזרחית וניסיון להסתגל לפיחות בשתי הזהויות גם יחד. על כך יש להוסיף את הנטייה להדרה עצמית מהמערכת הישראלית ואת פיתוחה של תלות אידיאולוגית במרכזים פוליטיים מחוץ לגבולות המדינה. בתחום הלאומי התגבשו אפוא בקרב הערבים זרמים פוליטיים-אידיאולוגיים שונים זה מזה, שהמשותף להם הוא אי-השלמה עם המציאות הפוליטית.

מאז מלחמת 1967 המחשבה הפוליטית הפלסטינית מתאפיינת בשני סוגי שיח, החופפים במידה מסוימת את שני התחומים הללו: שיח שדוחה באופן עקרוני את המציאות הפוליטית שנוצרה אחרי מלחמת 1948 ("שיח 1948") ושיח שמשלים עמה, אך מעלה תביעות לשינויה ("שיח 1967"). שיח 1948 קשור לתחום הלאומי. הוא מאפיין מצד אחד את הזרם האידיאולוגי-רדיקלי, המיוצג על ידי הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, ומצד שני – את הזרם החילוני-לאומי, המיוצג על ידי תנועת בני הכפר. שיח 1967 קשור הן לתחום הלאומי הן לתחום האזרחי. זה השיח המרכזי במחשבה הפוליטית הפלסטינית, והוא מאפיין מפלגות וזרמים רבים ומגוונים. מדובר בשיח תביעות לאומי קולקטיבי, המקבל באופן עקרוני את מסגרת האזרחות הישראלית, אך מתנגד לסדר הפוליטי במדינה. בשנים האחרונות, בעקבות ההבנה

1. ראו למשל נויברגר 1991; גאנס 2001; אל-חאג' 2004.
2. ראו למשל לוסטיק 1985; סמוחה 2000; פלד 2000; Zureik 1979; הכינוי "ערבים פלסטינים אזרחי ישראל" מורה על זהות רב-ממדית: זהות תרבותית ערבית, זהות לאומית פלסטינית וזהות אזרחית ישראלית. כינוי זה מקובל על רוב ההתארגנויות הפוליטיות של הערבים בישראל כיום.

שהפתרון הלאומי של הבעיה הפלסטינית אינו כולל את הפלסטינים אזרחי ישראל, צמח במסגרת שיח 1967 גם שיח הילידות. שיח זה מחיל את מושגי הכיבוש והאדמה הכבושה על האזורים שכבשה ישראל ב-1948, ותובע לטפל בבעיות הלא פתורות שנוצרו אז, ובהן פליטי הפנים, הנפקדים-נוכחים, האדמות המופקעות והאדמות המסופחות לתחומי השיפוט של רשויות מקומיות ואזוריות יהודיות. תביעותיהם של הערבים וההתפתחות שחלה בהן קשורות בקשר דיאלקטי להתנהגותה של מדינת ישראל. המדינה בחרה לרוב במדיניות של הזנחה, הדרה ודיכוי כלפי אזרחיה הערבים - לצד קואופטציה ומדיניות הפרד ומשול (לוסטטיק (Zureik 1979; 1985). היא פקפקה במנהיגות הפוליטית שלהם ומנעה התארגנויות פוליטיות עצמאיות, ובד בבד קידמה תוכניות שמטרתן שילוב מוגבל שלהם במגזר הציבורי. הערבים הגיבו על כך בקבלת המעמד החדש, אשר מציע מידה כלשהי של הכרה ונגישות, או בהקצנה של עמדותיהם. ואולם בקרב הרוב המכריע של הערבים ניכרים אדישות לפוליטיקה וחוסר עניין בה, והציבור מפנה את משאביו להישרדות כלכלית ולשיפור תנאי חייו. לאורך השנים ניכרת מגמה של התחזקות התודעה הלאומית בקרב הערבים בישראל. למדיניותה של ישראל, העומדת בסירובה להכיר בזכויותיהם הקולקטיביות, יש חלק בכך. זאת ועוד, בשנים האחרונות ניכר בישראל סדר יום לאומני, המצמצם אף יותר את המרחב האזרחי המשותף והופך את המיעוט הערבי לזר בארצו.

התפתחות הפוליטיקה הערבית-פלסטינית בישראל לאחר 1948

בעקבות הנכבה הפכו הערבים בישראל בן לילה למיעוט חלש וחוסר הנהגה פוליטית, שקוע ראשו ורובו במאבק הישרדות. הערבים הפכו לבעלי זהות חצויה - זהות אזרחית ישראלית וזהות פלסטינית. זהותם הושפעה גם מההתפתחויות הפוליטיות-אידיאולוגיות בעולם בכלל ובעולם הערבי בפרט, אולם הם נדרשו לסוגיות שונות מאלה המעסיקות את שאר הפלסטינים ואת העולם הערבי. לכן התפתחה בקרבם מחשבה פוליטית המותאמת למצבם המיוחד, שהתעצבה בצל התנאים והמגבלות של מסגרת האזרחות הישראלית.

בתנאים ששררו לאחר קום המדינה, ולנוכח המבנה החברתי והתרבות הפוליטית באותם ימים, הוגבלה רוב הפעילות הפוליטית הערבית לרמה המקומית. "הזרם הערבי-ישראלי", שעמו נמנו חברי כנסת מטעם רשימות הלוויין הערביות ומנהיגי חמולות ועדות שפעלו במסגרת מפלגות יהודיות-ציוניות, הוא שמלך בכיפה. מכיוון שהערבים לא הורשו להקים מפלגות ערביות עצמאיות, הייתה מק"י האפיק הפוליטי האופוזיציוני היחיד למדיניות השלטון. רוב הפלסטינים בישראל הזדהו גם עם הפן-ערביות, ששגשגה מסוף שנות החמישים עד אמצע שנות השישים והייתה מזוהה עם שלטונו של גמאל עבד א-נאצר, אך בין שתי מסגרות ההשתייכות -

הלאומית הערבית והאזרחית הישראלית - לא נוצרו סתירות, משום שלהשתייכות הפן-ערבית לא היה ממד מעשי. עובדה זו סייעה לערבים לשרוד ולהסתגל לחיים בישראל, ויצרה פער ניכר בין תודעתם ובין התנהגותם בחיי היומיום. אהדתם של הקומוניסטים לרעיון הלאומי הביאה לידי שיתוף פעולה בין חברי הזרם הלאומי ובין מק"י (ג'ריס 1966, 114), ובעקבותיו, ביולי 1958, הוקמה "החזית הערבית" (לימים "העממית"), הארגון הלאומי הערבי הראשון בישראל. ואולם עקב מחלוקות אידיאולוגיות פרש ממנה הזרם הלאומי, וב-1959 הוא הקים תנועה לאומית חדשה - "אל-ארד". תנועה זו סימנה תפנית חשובה במחשבה הפוליטית הערבית בישראל: גם היא, כמו "החזית העממית", יצאה נגד הממשל הצבאי, נישול האדמות והריסת הבתים, וקראה להשבת הפליטים ולקידום זכויותיהם של הערבים אזרחי ישראל, אך היא התייחסה גם לצורך בהקמת מדינה ערבית פלסטינית. זה היה הניסיון הראשון להקים מפלגה לאומית עצמאית המציעה סדר מדיני חדש לפתרון הבעיה הפלסטינית.

אל-ארד אמנם דחתה את אופייה היהודי-ציוני של מדינת ישראל, אך הייתה מוכנה להכיר בה, והציעה פתרון של שתי מדינות ושל שילוב ישראל במזרח התיכון. עמדות אלו היו זרות הן לפן-ערביות הנאצריסטית הן למחשבה הפלסטינית המקומית: באותן שנים לא הכירו הפלסטינים בלגיטימיות של מדינת ישראל, אפילו בתמורה להכרה במדינה פלסטינית (אל-אזהרי 1993, 94). הרעיון להקים מדינה פלסטינית רק בחלק מפלסטין ההיסטורית לא הועלה עד סוף שנות השמונים, והשיח על הלגיטימיות של מדינת ישראל לא התקיים עד תחילת שנות התשעים. תנועת אל-ארד התפרקה ב-1964, והמפלגה הקומוניסטית נותרה המפלגה היחידה שפעלה בקרב הציבור הערבי. בתוך זמן קצר יחסית תפסה מק"י, על אף מספרם המועט של חבריה, עמדת בכורה פוליטית בקרב האזרחים הערבים. מק"י דיברה בעיקר במונחים מעמדיים. היא תמכה בהקמת מדינה פלסטינית, דרשה להשיב את הפליטים אל בתיהם ומחתה על הפקעת האדמות. במקביל היא הכירה בזכות הקיום של מדינת ישראל, דנה בלגיטימציה של הגירת היהודים אליה והעלתה על נס את האחווה היהודית-ערבית במאבק נגד המדיניות הממשלתית המפלה (רכס 1993, 28-30).

התפתחות המחשבה הפוליטית הערבית לאחר 1967

מלחמת 1967 סימנה משבר עמוק בפוליטיקה הערבית האזורית ובהוויה של הערבים אזרחי ישראל. תבוסת הערבים במלחמה ומותו של עבד א-נאצר תרמו מצד אחד להיחלשות הפן-ערביות ולעלייתה של האידיאולוגיה הפן-אסלאמית, ומצד אחר לחיזוקה של הזהות הפלסטינית הפרטיקולרית. מגמות אלו הועצמו על רקע המגע המחודש עם הפלסטינים בשטחים והקשר עם זרמים רעיוניים בעולם

הערבי (אל-אזהרי 1993, 104). ואולם המפגש המחודש עם הפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה לא הביא לידי הכלה של האזרחים הערבים בזירות אלו; אדרבה, הוא מיסד את מעמדם הגבולי והחריג והפך אותו לחלק מהווייתם (גאנס 2009, 94). בד בבד הגביר ביטול הממשל הצבאי ב-1966 את נוכחות האזרחים הערבים בנוף הישראלי. ההגדרה מחדש של היחסים עם החברה הישראלית מצד זה ועם החברה הפלסטינית מצד זה, הביאה לגיבוש החברה הערבית הפלסטינית כקבוצה בעלת מאפיינים ייחודיים.

בשנות השבעים נוצרו אליטות חדשות, וכוחות חברתיים ופוליטיים חדשים שבו ועיצבו את המחשבה הפוליטית של הערבים אזרחי ישראל. התמורה הבולטת ביותר הייתה המעבר מאסטרטגיה של הישרדות לאסטרטגיה של הסתגלות למציאות הישראלית (Scholch 1983, 23; Haidar 1988). אסטרטגיה זו חידדה את ההבחנה בין הפלסטינים אזרחי ישראל ובין שאר הפלסטינים, ומשמעותה הייתה בין השאר פעילות פוליטית קולקטיבית. הוקמו ארגונים לאומיים שהדגישו את המאבק למען זכויות האזרח של הערבים או את המאבק הלאומי, והתנועות הפוליטיות שצמחו בשנים אלו אופיינו בהטרונגניות רבה. רק"ח, שהוקמה ב-1965 לאחר התפצלות מק"י, הייתה הכוח הפוליטי החזק ביותר בקרב הערבים באותן שנים. היא דגלה בנסיגה של ישראל מהשטחים ובהקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל. רק"ח נמנעה מהגדרת היחסים בין הפלסטינים אזרחי ישראל לבין המדינה הפלסטינית העתידית, אך תבעה להכיר בפלסטינים כמיעוט לאומי בתוך ישראל. תביעה זו, שגם מק"י וחד"ש היו שותפות לה, קנתה לה אחיזה בקרב הערבים אזרחי ישראל, אך לא נעשה מאמץ להבהיר את משמעותה המעשית.

ב-1964 הוקם אש"ף, ארגון-גג שאיגד כמה תנועות לאומיות פלסטיניות. ההכרה הבין-לאומית באש"ף והחשיפה הגוברת לאוכלוסייה הפלסטינית בשטחים הגבירו את התודעה הלאומית הפלסטינית בקרב הערבים אזרחי ישראל (אל-חאג' 2004, 827). רק"ח הכירה באש"ף כנציג העם הפלסטיני, אך גרסה שאין הוא מייצג את הפלסטינים אזרחי ישראל, ואילו הכוחות הלאומיים ראו באש"ף את הנציג הלגיטימי של העם הפלסטיני באשר הוא, וקראו להקים בהנהגתו מדינה פלסטינית דמוקרטית חילונית על כל שטח פלסטיני (חידר 1995). הם תמכו בהחרמת הבחירות לכנסת, אך לא במאבק מזוין בתוך ישראל, והשקיעו מאמץ רב במאבק נגד רק"ח וחד"ש ברמה המקומית והארצית. עם הכוחות הלאומיים נמנתה תנועת בני הכפר. שלא כמו רק"ח, תנועה זו תמכה באיחוד כל חלקי העם הפלסטיני ולא הבחינה בין הפלסטינים אזרחי ישראל לשאר הפלסטינים. ואולם הצלחתה של רק"ח לגרוף את מרבית הקולות הערביים בבחירות לכנסת בשנת 1977 מעידה שהאוכלוסייה הערבית בחרה ברובה הגדול באסטרטגיית ההסתגלות והמאבק למען שוויון זכויות במסגרת המערכת הפוליטית הישראלית.

יחד ולחוד: צמיחתו של מעמד בינוני חדש ומגמות ההשתלבות וההתבדלות

להתחזקות הזרמים הלאומיים נלוו שתי התפתחויות חשובות: הופעת הזרם האסלאמי והיחלשות הדרגתית של הזרם הערבי-ישראלי במתכונתו המסורתית, עד כדי היעלמותו מהזירה הפוליטית בשנות השמונים. ניצני התחייה האסלאמית נראו בתחילת שנות השבעים בקרב הפלסטינים בשטחים, ועד מהרה גלשה התופעה אל תוך הקו הירוק, במיוחד אל כפרי המשולש הקטן הסמוך אליו. המעבר של התנועה האסלאמית מפעילות דתית קהילתית אל פעילות לאומית נמרצת חל בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים. התנועה האסלאמית בישראל ביקשה לחולל שינוי קיצוני במבנה החברה המוסלמית, והחלופה הכוללת שהציעה לסדר החברתי הקיים נשענת על האידיאולוגיה האסלאמית האוניברסלית. אשר להיחלשות הזרם הערבי-ישראלי, את התופעה הזאת יש לייחס לשינויים שחלו בחברה הערבית עם עלייתו של דור פוליטי חדש, ובהם היחלשות המנהיגות המסורתית, היעלמות גורם הפחד והסירוב להיות תלויים בחסדי הממסד.

בתחילת שנות השמונים התחזקו הקשרים בין האליטות הפלסטיניות משני עברי הקו הירוק, אך הדבר לא הוביל ליצירת מסגרות משותפות. הפלסטינים אזרחי ישראל תמכו ברובם הגדול בהקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל, אך לא סברו שפתרון זה כולל אותם אלא דבקו בתביעותיהם האזרחיות הקולקטיביות בתוך מדינת ישראל. הניסיון לכרוך את שיח הלאומיות עם שיח האזרחות התגלם בהקמת ועדת המעקב העליונה לענייני הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בשנת 1982.

התפתחויות אלו במחשבה הפוליטית התחוללו בד בבד עם התרחבותו של המעמד הבינוני הערבי. המעבר מעבודה חקלאית לעבודה שכירה שינה במידה רבה את דפוסי היחסים החברתיים ואת דפוסי החשיבה בחברה הערבית. יתר על כן, העלייה ברמת ההשכלה מצד אחד והתמשכות ההפליה הכלכלית והחברתית על רקע לאומי מצד שני, הביאו לידי חיזוק המודעות הפוליטית ולחיפוש מסגרות לקידום השאיפות העצמיות של הערבים. מכאן ואילך עמדה החשיבה הפוליטית הערבית בישראל בסימן היחסים בין הפוליטיקה הכפרית ברמה המקומית ובין הפוליטיקה ברמה הארצית.

צמיחתו של המעמד הבינוני הערבי באה לידי ביטוי בולט בהקמת התנועה המתקדמת לשלום. תנועה זו תבעה השתלבות על בסיס קולקטיבי ולא אינדיבידואלי, ותביעה זו לוותה, מטבע הדברים, בפעילות לחיזוק הזהות הפלסטינית-ערבית. חידוש חשוב אחר בהופעת התנועה המתקדמת היה הקריאה לשינוי המבנה הפוליטי של המדינה – ניסיון לנרמל את מצבם של הערבים לא על ידי בחירה בין אזרחות ללאומיות, כי אם על ידי בחירה בשתייהן גם יחד. ניסיון דומה התגלם בהקמת המפלגה הדמוקרטית הערבית בשנת 1988, אך מפלגה זו הדגישה את שיח האזרחות ואת ההשתלבות האישית בזירה הישראלית על חשבון

הזהות הפלסטינית והזכויות הקולקטיביות (אל-ח'ולי 1988, 330). במובן זה הייתה המפלגה הדמוקרטית המשך של הזרם הערבי-ישראלי - היא השתלבה בסדר הקיים בלי לדרוש תיקונים מהותיים.

בסוף 1987, בעקבות האינתיפאדה הראשונה, חלו שינויים גם בתחום ההתארגנות והפעילות הפוליטית (חידר 1997, 140). למרות ההזדהות העמוקה עם מאבקם של הפלסטינים בשטחים, חיזקה האינתיפאדה את האוריינטציה הפוליטית הדומיננטית בקרב הערבים, שעיקרה הדגשת האזרחות הפרגמטית. שתי המפלגות הגדולות בקרב הערבים, חד"ש והרשימה המתקדמת לשלום, נקטו עמדה דומה. גם מנהיג התנועה האסלאמית בישראל באותה העת, עבדאללה נימר דרוויש, הדגיש כי הפתרון הפוליטי הוא שתי מדינות לשני עמים, אך העריך כי הפלסטינים בישראל לא יעברו לחיות במדינה הפלסטינית אלא ימשיכו להיאבק למען זכויותיהם האזרחיות במדינת ישראל.

בנובמבר 1988 התקבלה בברכה החלטת אש"ף להכריז על עצמאות בגבולות 1967. הכרזה זו הייתה בבחינת הכרה בכך שגורלם הפוליטי של הפלסטינים אזרחי ישראל שונה מזה של שאר הפלסטינים, ושעתידם טמון בשילובם במדינת ישראל. משבר המפרץ וקריסת ברית המועצות והגוש הקומוניסטי ביטלו את החלופות האידיאולוגיות והפוליטיות שעמדו לרשות הפלסטינים אזרחי ישראל, ובייחוד לרשות התנועות הלאומיות. לכן תמכה תנועת בני הכפר בהכרזת העצמאות הפלסטינית למרות הסתייגויותיה ועל אף תפיסת המדינה הפלסטינית כפתרון זמני בלבד או כשלב לקראת הקמת מדינה חילונית ודמוקרטית על כל שטח פלסטין. אם כן, בשנות השבעים אימצו רוב הערבים אזרחי ישראל את השיח האזרחי. משאיפה לשקם את מעמדם ולשרוד במבנה הקיים, שנתפס כקבוע, הם עברו לתביעה לשינוי המבנה ולהשתתפות בעיצובו ובחלוקת המשאבים בו. משמעותו העמוקה של מהפך זה הייתה הסרת מחסום "האינטרס הלאומי" מדרכה של המחשבה הפוליטית, והתוצאה הבולטת ביותר הייתה פלורליזם פוליטי עד כדי הענקת לגיטימציה לעמדות שבעבר נחשבו בגידה. השיח האזרחי קיבל עוד גושפנקה לאומית בחתימת הסכמי אוסלו בשנת 1993.

הסכמי אוסלו: הדרה כפולה וחריגות מעמיקה

הסכם אוסלו משנת 1993 הפריך את הטענה בדבר הקשר בין השלום ובין שיפור מעמד הפלסטינים אזרחי ישראל וביסס את התפיסה שהשיפור במצבם תלוי ביחסיהם עם מדינת ישראל. נראה כי שררה הסכמה שהפעילות הפרלמנטרית היא הדרך הנכונה לחולל שינוי זה. חד"ש והמפלגה הדמוקרטית הסתגלו בקלות להתפתחויות הפוליטיות בארץ ובאזור, שכן עמדותיהן עלו בקנה אחד הן עם ההצהרה בדבר הקמת המדינה הפלסטינית הן עם הסכם העקרונות בין ישראל

לפולסטינים. ואולם התפתחויות אלו זעזעו את הרשימה המתקדמת לשלום, את תנועת בני הכפר ואת התנועה האסלאמית. הרשימה המתקדמת התפרקה לאחר שחברי המפלגה היהודים פרשו ממנה עקב תמיכת התנועה המתקדמת לשלום בסדאם חוסיין במלחמת המפרץ הראשונה; תנועת בני הכפר התפרקה אף היא לאחר שנסוגה מעקרונותיה; ואילו התנועה האסלאמית התפצלה לשני פלגים, "הצפוני" ו"הדרומי". הפלג הדרומי הצטרף לרשימה הערבית המאוחדת (רע"ם) והתמזג בכך עם הזרם הערבי-ישראלי.

את החלל שנוצר במערכת הפוליטית הערבית מילאו שתי רשימות חדשות שהוקמו לקראת בחירות 1996: "הברית הלאומית הדמוקרטית" (בל"ד) - שמיזגה את הפלג המרכזי של תנועת בני הכפר, את תנועת "ברית שוויון" בראשותו של עזמי בשארה ואת הפלג המרכזי של התנועה המתקדמת לשלום - ו"התנועה הערבית לשינוי" (תע"ל) שהקים ד"ר אחמד טיבי, שברגע האחרון נסוגה מכוונתה להתמודד בבחירות. משמעות כלל ההתפתחויות הפוליטיות הללו הייתה חיזוק הזהות האזרחית הישראלית מכאן והמשך גיבוש הזהות האסלאמית מכאן.

הופעת בל"ד הייתה ההתפתחות המשמעותית ביותר במחשבה הפוליטית הערבית בשנות התשעים. עזמי בשארה, מנהיגה הכריזמטי, טען שהשתלבות הערבים בחברה הישראלית מעידה על התפרקות מן הממד הלאומי וחיזוק הרכיב הישראלי בזהותם (בשארה 2000, 36). הוא שב ואישר בעצם כי ישנה נטייה גוברת לעבר הזהות הישראלית האזרחית, לעבר שיח של תביעות להכרה, לנגישות ולהשתתפות. בל"ד תבעה לשנות את הגדרתה של מדינת ישראל למדינת כל אזרחיה, ותביעה זו חדרה אל השיח הפוליטי של הערבים בישראל ובמידת מה אף אל השיח הציבורי היהודי. היא דרשה להכיר באזרחים הערבים מיעוט לאומי, עם בעל זכויות לאומיות קולקטיביות הזוכה לשוויון מלא. בל"ד גם הוסיפה את התביעה לאוטונומיה תרבותית וחינוכית, ואימצה את שיח הילידות: הפולסטינים בישראל הם חלק מהעם הערבי הפולסטיני ומן האומה הערבית. הם הילידים שהפכו למיעוט במולדתם המשתרעת על כל שטחי פלסטין, ופתרון מדיני הכרוך בחלוקתה אין משמעו ויתור על שייכותם לכל שטחיה.

מכאן ואילך אפשר לזהות ארבעה זרמים עיקריים במחשבה הפוליטית הערבית: הראשון, הגדול ביותר, מכיר במדינת ישראל ואינו מתנגד לצביונה היהודי, ומדגיש את ההבחנה בין הזהות הלאומית והתרבותית לבין הזהות האזרחית. זרם זה פועל להשגת שוויון זכויות לצד שימור הזהות התרבותית והלאומית. הזרם השני מכיר במדינה אבל מתנגד לצביונה היהודי והציוני ותובע להפוך אותה למדינת כל אזרחיה. הזרם השלישי מצדד גם הוא בשוויון זכויות ובהפיכת המדינה למדינת כל אזרחיה, אך מדגיש את התביעה לניהול עצמי בתחומי החינוך והתרבות. זרם זה תומך בהשתלבות בחברה הישראלית, אבל על בסיס קולקטיבי ולא רק אינדיבידואלי. הזרם הרביעי, מנימוקים לאומיים או דתיים, אינו מכיר בקיומה של המדינה. זרם זה חלש יחסית ונעדר ביטוי ארגוני, ונציגיו, משכילים ואנשי דת,

אינם משתתפים באירועים ממלכתיים ומחרימים את הבחירות לכנסת. בין הזרמים הללו ישנו שסע אידיאולוגי-פוליטי עמוק, שלא התאחה גם עם איחוד המפלגות הערביות לרשימה אחת לקראת הבחירות לכנסת במרץ 2015, אך כל הזרמים גם יחד תולים את האשם במצבם החברתי-כלכלי של הערבים בישראל בפשטון הישראלי ואינם יוזמים צעדים לשיפורו.

בבחירות לכנסת בשנת 1999 השיגו הרשימות הערביות את התוצאה הגבוהה ביותר מאז קום המדינה (עשרה חברי כנסת), אך האליטות הפוליטיות החדשות, שראו את עצמן חלק מהעולם הערבי והגלובלי, לא הצליחו להביא את השינוי המקווה במעמד של הערבים אזרחי ישראל. החרפת התנאים החברתיים-כלכליים ועצירת תהליך השלום הובילו לאירועי אוקטובר 2000, וגם להתפתחויות חדשות במחשבה הפוליטית.

אירועי אוקטובר 2000 והתפתחות המחשבה הפוליטית מאז

אירועי אוקטובר 2000 חידדו את הרגשת הניכור בקרב הערבים אזרחי ישראל. הם הדגישו את שיבוש יחסיהם עם התנועה הלאומית הפלסטינית מכאן ואת חוסר האמון ביחסיהם עם המדינה ועם הרוב היהודי מכאן. מחאת אוקטובר לא טשטשה מבחינתם את הקו הירוק, והם המשיכו להבחין בין מעמדם ובין מעמד הפלסטינים בשטחים, הבחנה שהתחדדה ביתר שאת עם פרוץ האינתיפאדה השנייה. המשבר החרף אף יותר משום שההנהגה לא הצליחה לחולל שינוי של ממש ובגלל התסכול הגובר לנוכח המבוי הסתום. תוצאות אלו תורגמו להתנהגות פוליטית קולקטיבית בבחירות לראשות הממשלה בפברואר 2001: האוכלוסייה הערבית החרימה את הבחירות במחאה על יחסה של המדינה כלפיה ועל התנהגותו של ראש הממשלה אהוד ברק לנוכח האירועים. החרמת הבחירות הפכה פרקטיקה שגורה, והיא שימשה במידה רבה גם במערכות הבחירות הבאות. לנוכח אובדן האמון ביעילותה של הפעילות הפרלמנטרית, החלו האליטות הערביות להשקיע משאבים בתחום האזרחי על חשבון התחום הפוליטי. משמעות הדבר הייתה חיזוק שיח 1967.

השינוי במחשבה הפוליטית, שעיקרו קבלת אחריות ועשייה למען שיפור המצב האזרחי של הערבים, הוליד להגברת פעילותם של הארגונים האזרחיים ברמה הארצית. ארגונים אלו תרו אחר דרכים חדשות לחילוף האזרחים הערבים ממצוקתם הכלכלית-חברתית, ועסקו גם בשאלת היחסים עם המדינה ועם הרוב היהודי. חשיבה זו מאפיינת מגוון זרמים רעיוניים הנשענים בראש ובראשונה על השייכות הפלסטינית, על הילידות ועל התרבות והדת האסלאמית. גופים שונים ניסו להגדיר מחדש את היחסים בין המיעוט ובין הרוב והמדינה וליזום אסטרטגיות פיתוח הנשענות בעיקר על משאבי האזרחים הערבים. דא עקא, שבמקביל התעצמו גם מאמצייהם של המדינה ושל הרוב היהודי להדיר אותם, על ידי הדגשת יהדותה

של המדינה אגב פגיעה בערכי הדמוקרטיה. התפתחות נוספת במחשבה הפוליטית של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל קיבלה ביטוי במסמכי החזון שפורסמו ב־2006, הקוראים לביטול אופייה היהודי של מדינת ישראל ולהפיכתה למדינת כלל אזרחיה. לפי מסמכי החזון, ההגדרה העצמית של הפלסטינים משמעותה הקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל, אולם הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל יגשימו את שאיפותיהם על ידי המשך החיים במדינת ישראל, שתהיה מדינה דמוקרטית, המבטיחה צדק ושוויון ומכירה בערכים קבוצה לאומית השותפה בניהול המדינה ובחלוקת משאביה.

בשני העשורים האחרונים ביסס לו שיח הילידות ותיקון העוול ההיסטורי מקום מרכזי במחשבה הפוליטית הערבית. אמנם שיח זה מפריד בין השאיפות הלאומיות לשאיפות האזרחיות, אך אין בו כדי לערער את תפיסת כלל הפלסטינים כעם אחד במישור התרבותי, החברתי והרוחני. על פי מחשבה זו, סוגיית יהדותה של המדינה היא מהות הסכסוך ושורש הוויכוח בין הפלסטינים בישראל ובין הרוב היהודי. שיח זה קיבל ביטוי בולט בהקמת הרשימה המשותפת לקראת הבחירות לכנסת בשנת 2015. הרשימה, שמורכבת מהמפלגות חד"ש, רע"ם, כל"ד ותע"ל, היא בראש ובראשונה תוצאה של העלאת אחוז החסימה במרץ 2014 ושל ההערכה ששום מפלגה ערבית לא תצליח לעבור אותו. על כך נוספו לחצים כבדים ואמצעי שכנוע ופיתוי שהפעילו גורמים חיצוניים שהיו מעוניינים בהקמתה של רשימה משותפת, כיוון שביקשו להביא לידי הפלת ממשלת הימין לטובת ממשלה שתביע נכונות להשיג פתרון פוליטי של הבעיה הפלסטינית.

אין לומר שהקמת הרשימה המשותפת משקפת שינוי עקרוני בדפוסי ההתנהלות והפעילות של המפלגות הערביות. במצע הרשימה – הדוגל בהקמת מדינה פלסטינית עצמאית ריבונית בגבולות 1967 לצד מדינת ישראל, בחלוקת ירושלים ובמימוש זכות השיבה לפי החלטת האו"ם מספר 194 – אין חידוש. הוא מבטא הסכמות פרגמטיות לשם השגת מטרות פוליטיות משותפות. ברור גם כי הרשימה נוקטת את שיח האזרחות – שיח של הכרה, נגישות והשתתפות בחיים הציבוריים – לצד שיח הילידות והזהות הפלסטינית.

בעיני האזרחים הערבים מהלך זה נתפס כמלחמת הישרדות פוליטית ותו לא. אך היות שהערבים נוטים להצבעה אתנית, גרפה הרשימה המשותפת את רוב קולותיהם. הרשימה המשותפת גם הצליחה להביא לידי עלייה לא מבוטלת בשיעור ההצבעה בציבור הערבי, ואפשר שהדבר מעיד כי לאחר יותר מעשור שבה הכנסת להיות זירת פעילות רלוונטית מבחינת הציבור הערבי. אף על פי כן, לא הצליחה הרשימה להתעלות מעל המחלוקות האידיאולוגיות והאישיות המאפיינות אותה ולהירתם לפעולה משותפת. המפלגות המרכיבות אותה מוסיפות להתחרות כל אחת בעמדתה ולפעול בנפרד, ואינן עוסקות בסוגיות הנוגעות לכלל הציבור הערבי. יתר על כן, דפוס הפעולה המאפיין את ההתנהלות הפוליטית של הערבים, המתמקד בתגובה ולא ביוזמה, נותר על כנו. עד כה לא הצליחה הרשימה להביא לידי שיפור

מעמדם של האזרחים הערבים, ויתרה מזו – ריכוז חברי הכנסת הערבים ברשימה אחת מקל על המבקשים להרחיקם מפעילות הכנסת וממוקדי קבלת ההחלטות. הקמת הרשימה המשותפת אינה מעידה אפוא על תפנית במחשבה הפוליטית של הערבים אזרחי ישראל. אולי יש בה כדי להעיד על תחושתם של הערבים שהם חוזרים למאבק הישרדות הדומה למאבקם בעשור הראשון להקמת המדינה. עם זאת, יש חשיבות לעובדה שבקרב חברי הרשימה שוררת הסכמה בעניין המחיקה בפועל של שיח 1948.

הספר מאורגן לפי היגיון תמטי והיסטורי משולב, המתווה את התפתחות החשיבה והפעולה הפוליטית בקרב הערבים אזרחי ישראל. הוא נפתח במאמרו של אמל ג'מאל, "אליטות מתהוות ומחשבה פוליטית חדשה בחברה הפלסטינית בישראל". המאמר עוקב אחר צמיחת המעמד הבינוני והאליטה הפוליטית והאינטלקטואלית של הפלסטינים בישראל למן שנות השבעים ומציע תשתית להבנת צמיחתה של החשיבה הפוליטית הפלסטינית בישראל. ג'מאל רואה בארגוני החברה האזרחית אתר פעולה חסר תקדים, ולדעתו מסמכי החזון העתידי, אשר פורסמו בשנים 2006–2007, טומנים בחובם את עיקרי המחשבה הפוליטית הערבית-פלסטינית בישראל. הוא עומד על השימוש של ההנהגה הציבורית הערבית בשיח זכויות האדם ובשיח הצדק, בשיח הילידות ובשיח תיקון העוול ההיסטורי. לדבריו, העיקרון של "זהות לאומית ואזרחות מלאה" מבטא את השאיפות של המיעוט הפלסטיני מאז 1948, ועל רקע זה אפשר להסביר גם את המגמות החדשות לאיחוד פוליטי בין התנועות הערביות לקראת בחירות 2015.

שני המאמרים הבאים עוסקים בשינויים המרכזיים שהביאו לידי יצירת תרבות פוליטית חדשה בקרב הערבים בישראל, קרי חוויית הנכבה ואובדן העיר הפלסטינית. הונידה ע'אנם, במאמרה "האינטלקטואל הפלסטיני בישראל והבניית נרטיב הנכבה", מתארת כיצד התהווה מושג הנכבה וכיצד התייחסו אל חוויית האובדן משוררים פלסטינים בתחומי ישראל. ע'אנם מראה שהתיאולוגיה הפוליטית של הנכבה הפכה למושג מפתח בשיח הפלסטיני, בתרבות ובפוליטיקה. מאמרו של ראסם ח'מאיסי, "אובדן העיר הערבית הפלסטינית: השלכות חברתיות ופוליטיות", עוסק בקשר שבין הנכבה לעירוניות הערבית בישראל. אובדן העיר הערבית אינו רק תיאור מציאות עגום אלא גם מיתוס הקושר תשוקה אל העיר עם רצון להתחדשות פוליטית. ח'מאיסי טוען שהשיח המתמשך על אובדן העיר בקרב האוכלוסייה הערבית קשור לתודעת אובדן השליטה בעיצוב המולדת והמרחב הציבורי ולהתמקמות בשוליים החברתיים-כלכליים והפוליטיים בישראל.

עניינם של שני המאמרים הבאים בתנועות הפוליטיות שצמחו מתוך מגמת ההשתלבות בפוליטיקה הישראלית. אורנה כהן, במאמרה "השורדים: חברי כנסת ערבים ברשימות לווין של מפלגות ציוניות", עוסקת בקואופטציה של הפוליטיקה

הערבית מאז 1948 ומתארת את היעלמותן ההדרגתית של מפלגות הלוויין הערביות בשנות השמונים. הקואופטיציה התאפשרה בגלל היותה של החברה הערבית שמרנית ומסורתית ובגלל הפחד של הדור שחוה את הנכבה ותחושת התלות שלו בממסד, אולם היא דעכה עם עלייתו של דור פוליטי חדש. עזיז חידר, במאמר "המחשבה הפוליטית והחברתית של התנועה המתקדמת לשלום: פן-ערביות, לאומיות פלסטינית ואזרחות ישראלית", עוסק בתנועה המתקדמת לשלום, שנוסדה ב-1983. התנועה החלה כהתארגנות לאומית פלסטינית, אך לאחר מכן חברה אל קבוצה יהודית במסגרת רשימה יהודית-ערבית. ברבות השנים היא נותרה מפלגה ערבית ולבסוף נעלמה מן הזירה הפוליטית בבחירות 1992. זו הייתה התנועה הפוליטית הראשונה שתבעה את הפיכת מדינת ישראל למדינת כל אזרחיה, ובכך הטביעה את חותמה על כלל הזירה הפוליטית הפלסטינית.

המאמרים החותמים את הספר עוסקים במפלגות פוליטיות שדוחות את רעיון השותפות היהודית-ערבית וחותרות לאוטונומיה פוליטית ולהתבדלות פרלמנטרית. מגמה זו מתבטאת בין השאר בהקמתן של תנועות כגון בל"ד והתנועה האסלאמית. רוני שקד, במאמרו "בין אל-ארד לבל"ד: בחיפוש אחר הזהות הלאומית", טוען כי תנועת אל-ארד הניחה את התשתית הרעיונית להתפתחות הזרם הלאומי הרדיקלי בקרב הערבים בישראל. בשנת 1995, לנוכח האכזבה המתמשכת מעמדת המפלגה הקומוניסטית ובעקבות הסכמי אוסלו, הוקמה מפלגת בל"ד בראשות עזמי בשארה. בל"ד שבה והציבה את האופציה הפלסטינית הערבית כאופציה היחידה להשתייכותו הלאומית של האזרח הערבי בישראל, לצד השתייכותו האזרחית למדינת ישראל. במעין המשך לפעולת התנועה המתקדמת לשלום, בל"ד עיצבה מחדש את השיח הפוליטי בישראל והנחילה מושגים חדשים כגון זכויות קולקטיביות ומיעוט ילידי. התנועה האסלאמית מנוגדת במונחים רבים לאל-ארד ולבל"ד, אולם היא שותפה לעמדתן הפוליטית הדוחה את ההשתלבות בפוליטיקה הציונית. נוהאד עלי, במאמרו "התנועה האסלאמית בישראל: דמות המאמין החדש" עוקב אחר רעיון "החברה האוטורקית" - פרויקט תרבותי, חברתי ופוליטי כולל שמטרתו כינון "מוסלמי חדש". על אף הפיצולים הפנימיים בתוכה, נראה שהתנועה האסלאמית הצליחה לנתב את הזהות הלאומית הפלסטינית הפרטיקולרית לזהות אסלאמית אוניברסלית מורכבת. אני מבקש להודות מקרב לב לכל השותפים לתהליך ההוצאה לאור של הספר: תודה למכון ון ליר בירושלים ולראש המכון היוצא פרופ' גבריאל מוצקין על התמיכה בקבוצת המחקר "המחשבה הפוליטית של הערבים אזרחי ישראל". תודה לפרופ' דניאל מונטרסקו, היועץ המדעי של הספר. תודה לאנשי ההוצאה לאור של המכון אשר טיפלו בכתב היד ברגישות ובמקצועיות: לד"ר טל כוכבי ראש ההוצאה, לאסף שטול-טראורינג העורך המדעי ולאילנה דנון עורכת הלשון. כמו כן אני מודה לרונית טפירר על העריכה האקדמית של המבוא, וליונה רצון על הפקת הספר. לבסוף אני מבקש להודות לכל אחת ואחת מחברות הקבוצה על שיתוף פעולה פורה לאורך שנים שהניב את הספר הזה. יבואו כולם על התודה והברכה.

רשימת מקורות

- אל-אזהרי, מוחמד ח'אלד, 1993. "מוחדרת אל-פכר א-סיאסי בין אל-ערב פי אסראיל" [גורמי ההשפעה על המחשבה הפוליטית בקרב הערבים בישראל], שואון פלסטינייה [סוגיות פלסטיניות] 240-241, עמ' 90-112.
- אל-ח'ולי, לוטפי, 1988. אל-אנתופארה וא-דולה אל-פלסטינייה [האינתיפאדה והמדינה הפלסטינית], קהיר: מרכז אל-אהראם.
- אל-חאג', מאג'ד, 2004. "הקו הירוק לאן? מגמות במפגש ובאוריינטציה בין הפלסטינים בישראל לבין הפלסטינים בשטחים", מדינה וחברה 14(1), עמ' 825-844.
- בשארה, עזמי, 2000. "הערביה-הישראלית: עיונים בשיח פוליטי שסוע", רות גביון ודפנה הקר (עורכות), השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 35-70.
- גאנס, אסעד, 2001. "מפלגות זורמים אידיאולוגיים בקרב המיעוט הערבי-הפלסטיני בישראל", מדינה וחברה 1, עמ' 89-114.
- גאנס, הוניידה, 2009. לבנות את האומה מחדש: אינטלקטואלים פלסטינים בישראל, ירושלים: מאגנס.
- ג'ריס, סברי, 1966. הערבים בישראל, חיפה: אל-אתחאד.
- חידר, עזיז, 1995. אל-חרכה אל-וטנייה א-תקדומיה אבנאא אל-בלד [התנועה הלאומית המתקדמת "בני הכפר": מחקר במחשבה הפוליטית של הפלסטינים בישראל], ביר זית: אוניברסיטת ביר זית.
- , 1997. אל-פלסטיניון פי אסראיל פי ט'ל אתפאקיאא אוסלו [הפלסטינים בישראל בצל הסכמי אוסלו], ביירות: המכון למחקרים פלסטיניים.
- לוסטיק, איאן, 1985. ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי, חיפה: מפרש.
- נויברגר, בנימין, 1991. המפלגות בישראל, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- סמוחה, סמי, 2000. "דמוקרטיה אתנית: ישראל כאב טיפוס", רות גביון ודפנה הקר (עורכות), השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 153-200.
- פלד, יואב, 2000. "זרים באוטופיה: מעמדם של הפלסטינים בישראל", רות גביון ודפנה הקר (עורכות), השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 213-244.
- רכס, אלי, 1993. המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית, 1965-1991, תל אביב: מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב.
- Haidar, Aziz, 1988. "The Different Level of Palestinian Ethnicity," in Milton Esman and Itamar Rabinovich (eds.), *Ethnicity, Pluralism and the State in the Middle East*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, pp. 95-120.
- Scholch, Alexander (ed.), 1983. *Palestinians over the Green Line: Studies on the Relations between Palestinians on Both Sides of the 1949 Armistice Line Since 1967* (Jerusalem Studies, 11), London: Ithaca Press.
- Zureik, Elia, 1979. *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*, London: Routledge and Kegan Paul.